

DOI: 10.7596/taksad.v2i1.192

Eleştirel Düşünce Kılavuzu

Joe Lau

Çev. Sinan YILMAZ

Hong Kong Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ.....	394
2. ANLAM	394
3. TANIMLAR.....	395
4. GEREKLİ VE YETERLİ KOŞULLAR.....	397
5. DİL İLE İLGİLİ TUZAKLAR	399
6. TEMEL MANTIKSAL KAVRAMLAR	403
7. TARTIŞMALAR (AKIL YÜRÜTME)	404
8. DOĞRULUK VE GEÇERLİLİK	405
9. GEÇERLİ TARTIŞMA ÖRNEKLERİ	407
10. SEBEP SONUÇ İLİŞKİSİ (CAUSATION)	410
11. AHLÂKİLİK	411
12. SAFSATALAR	412
13. GELECEKTE	412

1. Giriş

Eleştirel düşünce, bağımsız ve derinlemesine düşünebilme yeteneği olup, akılcı ve doğru düşünebilmek demektir.

Eleştirel düşünce, münakaşacı olmak ya da başkalarını sürekli olarak eleştirmek anlamına gelmez. Eleştirel düşünce, her ne kadar yanlışları ve hatalı muhakemeleri ortaya çıkarmakta kullanılabilse de; farklı bakış açılarını desteklemek, problemlerin çözümü ve bilginin paylaşılması gibi hususlarda başkalarıyla işbirliği yapmak için de kullanılabilir.

Eleştirel düşünce, her türlü iş ve meslek alanında kullanılması mümkün olan genel bir düşünce yeteneğidir. Açık ve sistematik bir şekilde düşünebilmek, düşüncelerin ifade edilmesini ve anlaşılmasını kolaylaştırır. Böylece eleştirel düşünce, dil ve sunum yeteneklerinin geliştirilmesine de yardımcı olur.

Eleştirel düşüncenin yaratıcılığı engellediği konusu zaman zaman gündeme gelmektedir. Bu yanlış bir düşüncedir. Çünkü yaratıcılık, sadece ortaya yeni bir şeyler koymak demek değildir. Yaratıcı kişi, mevcut konu ile ilgili yeni ve faydalı düşünceler üretebilen kişidir. Eleştirel düşünce, bu yeni düşüncelerin faydalı olup olmadığını değerlendirme, bunların içinden iyi olanlarını seçme ve gerekirse bazılarını değiştirme gibi hususlarda çok önemli bir rol oynamaktadır.

Eleştirel düşünce, kişinin kendi düşüncelerini değerlendirmesi için de gereklidir. Anamlı bir hayat yaşamak ve hayatımızı bu doğrultuda planlamak için, sahip olduğumuz değerlerin ve vermiş olduğumuz kararların doğru olup olmadığını iyice düşünmemiz gerekmektedir.

Bu küçük kılavuz, eleştirel düşüncenin temelleri konusunda kısa bir müzakerede bulunmaktadır. Bu kılavuz, ne geniş kapsamlı bir araştırma ve ne de bağımsız bir çalışmadır. Bu kılavuz, konu hakkında genel bir fikir vermek amacıyla, eleştirel düşüncenin bazı önemli kavramları ve kurallarının ana hatlarıyla belirlenmesini amaçlamaktadır. Daha ileri düzeydeki çalışmalar için okuyucular, bu kılavuzun sonunda yer alan kitaplara ve online kaynaklara müracaat etmelidir.

2. Anlam

Literal anlam, sözel ifadelerde bulunan bir özelliktir. Bir cümlenin literal anlamı, dilbilgisi kurallarına ve o cümlede yer alan kelimelere atfedilen geleneksel anlamlara göre şekillenir. Bir ifadenin literal anlamı ile, o ifadenin konuşma dilinde ifade ettiği anlamın farklı olduğuna dikkat edilmelidir. Yani, bir konuşma cümlesinde örtülü olarak ifade edilen bir husus, o ifadenin literal anlamından farklı bir şeydir.

Bir örnek verecek olursak, diyelim ki Lily'ye sinemaya gitmek isteyip istemediğini sorduğumuzda “çok yorgunum” diye cevap verirse, doğal olarak buradan Lily'nin sinemaya gitmek istemediği sonucunu çıkarırız. Fakat çıkarmış olduğumuz bu anlam, söylenen sözün literal (kelimesi kelimesine) karşılığı değildir. Aksine, onun sinemaya gitmek istemediği bilgisi söylenen cümleden dolayı olarak çıkarılır. Yine benzer bir şekilde, diyelim ki Lala'nın, “Po kitapları sever” dediğini duyduğumuzda, muhtemelen Lala'nın, Po'nun kitap okumayı sevdiğini söylemek istediğini düşünürüz. Ancak bu, vurgulanmak istenen şey olup, söylenen şeyin literal (kelimesi kelimesine) karşılığı değildir. Belki de Po, aslında kitap okumayı sevmediği halde, kitapları sadece iyi bir yatırım aracı olarak gördüğü için seviyor olabilir. Fakat böyle bile olsa, Lala'nın ifadesi yine de doğru olur.

Bu örnek, bir ifadenin doğru olup olmadığını öğrenmek istediğimizde, o ifadenin konuşma dilinde nasıl anlaşıldığına değil, o ifadenin literal anlamına dikkat etmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu husus, özellikle hukukî bağlamda çok önemlidir. Bir sözleşmenin içeriği, o sözleşmede yer alan kavramların literal anlamları ile belirlenir. Eğer sözleşme ile ilgili bir anlaşmazlık olursa, bu anlaşmazlık, sözleşmeyi yapan tarafların örtülü olarak neyi kastettiklerine bakılarak değil, o sözleşmede yer alan kavramların literal anlamlarına bakılarak çözülür.

Anlamsızlık

“Anlamsızlık” sıfatı, günlük hayatta bazen tamamen rasgele kullanılır. Bazen bir amaca yönelik olmadan kullanılan boş sözler de “anlamsız” diye nitelendirilir. Mesela, partiye katılıp katılmayacağı sorulan Peter'in, “eğer gelirim gelirim” şeklinde cevap vermesi gibi. Bu ifade, Peter'in gelip gelmeyeceği konusunda bir hüküm içermediğinden dolayı içeriği boş bir ifadedir. Ancak bu ifade gramer kurallarına tamamen uygun ve anlamlı bir ifadedir. Doğrusunu söylemek gerekirse kimsenin, bu tür ifadelerin anlamsız olduğunu söylememesi gerekir.

3. Tanımlar

Bir ifadenin anlamının açık olmaması, etkili bir iletişim kurulmasını ve doğru bir mantıksal çözümleme yapılmasını engelleyebilir. Anlamı açık hale getirmenin yollarından birisi de tanımlara başvurmaktır. Bir tanım, Tanımlayan ve Tanımlanan olmak üzere iki parçadan oluşur. Tanımlanan terim, açıklaması yapılan terimdir. Tanımlayan ise Tanımlanan ile aynı anlama geldiği varsayılan kavram ya da kelime gruplarıdır. Örneğin, “bekâr” kelimesini “evlenmemiş kişi” diye tanımlarsak burada “bekâr” kelimesi tanımlanan ve “evlenmemiş kişi” ise tanımlayandır. Tanımları dörde ayırabiliriz:

Anlatıcı Tanımlama/Sözlük Tanımı (Reportive definition/Lexical definition)

Anlatıcı tanımlama, sözlük tanımı olarak da bilinir. Bu tanımlama, bir terimin mevcut anlamını ifade etmekte kullanılır. Yukarıda verdiğimiz “bekâr” örneği bu tanımlamanın içerisine girdiği gibi, “asal sayı” teriminin, birden büyük olup sadece bire ve kendisine bölünebilen tamsayılar şeklinde tanımlanması da yine bu çeşit bir tanımlamadır. Anlatıcı bir tanımlama, tanımı yapılan terimin sadece doğru kullanımını ifade etmekte kullanılır.

Amaca Özel Tanımlama (Stipulative definiton)

Koşula dayalı tanımlama, bir terimin mevcut anlamı için kullanılmaz. Bu tanımlama, herhangi bir anlamı olup olmadığına bakmaksızın o terime yeni bir anlam yüklemek için kullanılır. Bir terimle ilgili olarak kullanılan koşula dayalı tanımlama eğer kabul görürse, o terim artık tarifli yapılan yeni şekilde kullanılır. Mesela diyelim ki, “married but available (evli ama müsait)” anlamına gelmek üzere “MBA” şeklinde bir tanımlama yapılmış olsun.* Eğer bu tanımlamayı kabul edecek olursak biz de bu terimi başka insanlar için kullanmaya başlayabiliriz.

Belirleyici Tanımlama (Precising definition)

Belirleyici tanımlama, anlatıcı tanımlama ve koşula dayalı tanımlamanın bir karışımı gibi düşünülebilir. Belirleyici tanımlamanın amacı, bir terimin anlamını her hangi bir amaçla daha belirgin hale getirmeye çalışmaktır. Mesela, bir otobüs firması yaşlı insanlara indirim yapmak istesin. Bu durumda, eğer yaşlı insanların daha düşük ücret ödeyecekleri yalın bir dille ifade edilirse pek çok karışıklık ortaya çıkacaktır. Çünkü bir insanın yaşlı olabilmesi için kaç yaşında olması gerektiği açık değildir. O halde biz de “yaşlı insan”ı “65 yaş ve üstü olan kişi” şeklinde tanımlayabiliriz. Tabii ki bu tanım, mümkün olan başka tanımlardan sadece birisidir.

Belirleyici tanımlama, kanun ve kuralların belirlenmesi hususunda da oldukça önemlidir. Diyelim ki, cinsel tacizi önlemek veya yapanları cezalandırmak istiyoruz. O halde, insanların neyin cinsel taciz olup neyin olmadığını bilmeleri için bu kavramın iyi bir tanımını yapmamız gerekir. Mesela böyle bir tanımlamada, cinsellik konusunda hoş olmayan bir sınav yapan bir biyoloji profesörünün yaptığı şeyin, cinsel taciz tanımlaması dışında tutulması daha doğru olur.

Son olarak, belirleyici tanımlamalar, anlamları yeterince açık olmayan bazı temel kavramlarla ilgili tartışmalarda da kullanılabilir. Diyelim ki iki kişi, kuş ve maymun gibi hayvanların da kendilerine özgü dilleri olduğu konusunda tartışsınlar. Tartışmayı sona erdirmek için, burada “dil” ile neyin kastedildiği hususunda çok daha net olmamız gerekir. Eğer “dil” ile bir iletişim sistemini kastediyorsak, kuşlar ve diğer hayvanların böyle bir dile sahip oldukları aşikârdır. Öte yandan “dil” kelimesi, cümle ve anlam bilgisi gerektiren ve dili

---

* MBA kısaltması, Master of Business Administration kelimesinin kısaltması olup İşletme Yüksek Lisansı anlamına gelmektedir. Burada ise, eşlerini aldatanlar için kullanılmaya başlanan yeni bir kavram olan Married But Available kelimesinin kısaltmasını ifade etmektedir. Çevirmen

kullanan kişinin, konuşmanın geçtiği yer ve zamandan uzakta meydana gelen nesne ve olaylarla ilgili bilgi alışverişinde bulunmasına imkân veren bir araç anlamında da kullanılabilir. Eğer bu anlamda kullanılırsa hayvanların iletişim sistemleri “dil” olarak nitelendirilemez.

İnandırıcı Tanımlama

İnandırıcı tanımlama, bir terime duygusal, olumlu ya da kötileyici bir anlam katan tanımlamadır. Örneğin kürtaja karşı olan bir kişi, kürtağı “masum bir canın katledilmesi” olarak tanımlayabilir. Bu tanımlama olumsuz bir çağrışım taşımaktadır. Çünkü buradaki “Katletme” kelimesi, kürtağın bir öldürme olayı olduğunu ve kürtağıyla alınan fetüsün de bir kişiliğı olduğunu ifade etmektedir. Böyle bir tanımlamanın, faydalı bir hitabet aracı olarak kullanılması mümkün olsa da, kürtağın ahlakî meşruiyeti konulu rasyonel bir tartışmada kullanılması elbette doğru olmaz.

Tanımlamaların Değerlendirmesi

Tanımları değerlendirme kriteri, ele aldığımız tanımın türüne göre değişir. Anlatıcı tanımlamada; önerilen tanımlamanın, tanımlanan terimin kullanımıyla uyumlu olması gerekir. Yani, tanımlamanın ne geniş ne de dar olmamasına özellikle dikkat edilmelidir.

Bir tanımda, şayet tanımlayan, tanımlananın işaret ettiğinden daha fazlasına işaret ediyorsa o tanım geniştir. Örneğin bir uçağı, uçan bir makine olarak tanımlamak gibi. Çünkü helikopterler de uçan makineler olmalarına rağmen uçak değildirler.

Tanımlayanın, tanımlananın işaret ettiği şeyleri işaret edemediğı tanımlara ise dar tanımlar denir. Bir üçgeni, üç kenarı düzgün bir düzlem olarak tanımlamak gibi.

Bir tanımın aynı anda hem geniş ve hem de dar olabileceğine dikkat edilmelidir. Sebzeleri, bir bitkinin yenilebilen yapıları olarak tanımlarsanız, domates ve patatesin bu gruba girmemesi nedeniyle bu tanımlama dar olur. Öte yandan, çayın bir sebze olmamasına rağmen yapraklarının yenilebilir olması nedeniyle de bu tanım geniş bir tanımdır.

Koşula dayalı tanımlar, bir terimin mevcut anlamı için kullanılmadıklarından dolayı, bu tanımların dar ya da geniş olması söz konusu olmaz. Fakat bu tanımların belirsiz, tutarsız ve anlaşılmaz olmaması da önemlidir.

4. Gerekli ve Yeterli Koşullar

Gerekli ve yeterli koşullar kavramı, kavramlar arasındaki farklı ilişkileri ve olaylar arasındaki farklı hususları anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olur.

X'in, Y için gerekli bir koşul olduğunu söylemek, X olmadan Y'ye sahip olmanın imkânsız olduğu anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle, X'in olmaması durumunda Y de olmaz.

Gerekli koşul ifadesi yerine bazen “önemli koşul” ifadesi de kullanılır. Konu ile ilgili şu örnekleri verebiliriz.

- Bir şeklin kare olabilmesi için dört köşesinin olması gerekir.
- İyi bir asker olmak için cesur olmak gerekir.
- Bir sayının asal sayı olabilmesi için çift olmaması gerekir.

X’in Y için gerekli bir koşul olmadığını göstermek için, Y’nin olduğu fakat X’in olmadığı durumları kullanabiliriz. Örneğin:

- Saygı görmek için zengin olmak gerekmez. Çünkü, çok saygın bir aktivistin fakir olması mümkündür.
- Bir canlının memeli bir canlı olabilmesi için karada yaşaması gerekmez. Balinalar da memelidir ama denizde yaşarlar.

Farklı şekillerde ifade ediyor olsak da, gündelik hayatta “gerekli koşul” kavramına sıklıkla başvururuz. Mesela, “yaşamak için oksijen gerekir” dememiz, “oksijen yaşamak için gerekli bir koşuldur” demekle eşdeğerdir.

Bazen belirli bir olay için, birden fazla gerekli koşul olabilir. Mesela, iyi bir piyanist olmak için iyi bir parmak tekniğine sahip olmak gerekli bir koşuldur. Fakat bu yeterli değildir. Piyano parçalarını güzel yorumlamak da diğer bir gerekli koşuldur.

Şimdi de “yeterli koşul” kavramına değinelim. X’in, Y için yeterli bir koşul olması, X’in varlığının Y’yi garanti ettiği anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle, Y olmadan X’e sahip olmak mümkün değildir. Eğer X varsa, Y’de vardır. Yine örnek verelim:

- Kare olmak, dört köşeye sahip olmak için yeterlidir.
- Dört ile bölünebilir olmak, çift sayı olmak için yeterlidir.

X’in Y için yetersiz olduğunu göstermek için, X’in bulunduğu ama Y’nin bulunmadığı örnekleri kullanabiliriz. Mesela:

- Birisini sevmek, o kişi tarafından sevilme için yeterli değildir. Bir kişiyi seven çok cimri ve kötü huylu birisi, hiç kimse tarafından sevilmebilir.
- Sadakat, dürüst olmak için yeterli değildir. Çünkü bir insan, sadık olduğu kimseyi korumak amacıyla yalan söyleyebilir.

“Eğer X olursa Y de olur” ya da “X, Y için yeterlidir” gibi ifadeler, aynı zamanda “X, Y için yeterli bir koşuldur” şeklinde de anlaşılabilir. Bazı durumlarda, birden fazla yeterli koşul olabileceğine dikkat edilmelidir. Mavi olmak, renkli olmak için yeterlidir. Fakat, yeşil olmak ve kırmızı olmak da renkli olmak için yine yeterlidir.

X ve Y olmak üzere iki koşul bulunduğunda, bu ikisi birbirleriyle dört farklı şekilde ilişkilendirilir:

- X gereklidir, fakat Y için yeterli değildir.
- X yeterlidir, fakat Y için gerekli değildir.
- X, Y için hem gerekli ve hem de yeterlidir.
- X, Y için ne gerekli ve ne de yeterlidir.

Bu sınıflandırma, iki kavramın birbirleriyle olan ilişkisini göstermek için oldukça faydalıdır. Bununla ilgili şu örnekleri verebiliriz.

- Kare olmak için dört köşeli olmak gereklidir fakat yeterli değildir (Çünkü, dikdörtgenin de dört köşesi vardır ama kare değildir).
- Erkek çocuğa sahip olmak ebeveyn olmak için yeterlidir fakat gerekli değildir (Çünkü kız çocukları da olabilir).
- Evlenmemiş bir kişi olmak için bekâr olmak hem gerekli ve hem de yeterlidir.
- Başarılı bir kişi olmak için uzun boylu olmak ne gerekli ve ne de yeterlidir.

Gerekli ve yeterli koşullar, soyut kavramlar arasındaki ilişkileri açıklamakta oldukça faydalıdır. Mesela demokrasinin özelliklerinden bahsederken, “hukuk kuralları, demokrasi için gereklidir fakat yeterli değildir” diyebiliriz.

5. Dil ile İlgili Tuzaklar

Dil ile ilgili tuzaklar denilince, dilin belirsiz ve hatalı kullanılması ya da ifadelerin, aslında olduklarından çok daha fazla bilgi yüklü ve derinlikli olarak kullanılması anlaşılır.

Belirsizlik (Birden fazla anlama gelme)

Belirsizliğin birkaç farklı çeşidi vardır. **Sözlük Anlamındaki Belirsizlik** (Lexical Ambiguity), bir terimin birden fazla sözlük anlamı olduğu durumlarda ortaya çıkar. Örneğin “derin” kelimesi, (“Anlattığın şeyler çok derin hususlar”) dediğinizde, soyut derinlik anlamına gelebileceği gibi; (“Bu çukur çok derin”) dediğiniz zaman da fiziksel derinlik anlamına gelebilir. Aynı şekilde, “genç” kelimesi (genç yaşta veya tecrübesiz) anlamında, “bank” kelimesi ise (banka veya oturulacak yer anlamında) kullanılabilir.

İşaret Edilen Husustaki Belirsizlik (Referential Ambiguity), bir zamir ya da belirtecin neye işaret ettiğinin belirsiz olduğu ifadelerde ortaya çıkar. Mesela aşağıdaki örnekte, kimin yaralandığı belli olmamaktadır:

• “Ally, Georgia’ya vurdu. Sonra birden ondan kan akmaya başladı.” Kimden kan akmaya başladı? Ally’den mi, Georgia’dan mı, yoksa üçüncü bir şahıstan mı?

Pek çok insan, “Politikacılar namussuz insanlardır” gibi genel ifadeler kullanmaktan hoşlanır. Bu ifadenin literal anlamına göre, namussuz olmayan hiçbir politikacı yoktur. Fakat böyle bir iddianın aksini gösterebilecek elbette pek çok örnek bulabiliriz. O zaman da, bu ifadeyi kullanan kişi “ben bütün politikacıları kastetmedim” diyebilir. Peki, o halde bu ifadeyle tam olarak kimler kastedilmiştir?

Cümle Yapısındaki Belirsizlik (Syntactic Ambiguity) ise, gramer yapısını farklı şekillerde yorumlamanın mümkün olması nedeniyle, bir cümlenin birden fazla anlama gelebilmesini ifade eder. Cümlede yer alan bütün kelimelerin anlamları açık olsa bile böyle bir durumun ortaya çıkması yine mümkündür. Mesela, “Televizyonda şiddeti tartışıyor olacağız” cümlesi, tartışmanın bir televizyon programında gerçekleştirileceği anlamına gelebileceği gibi, tartışılacak olan konunun televizyon programlarındaki şiddet olduğu anlamına da gelebilir.

Bir cümledeki belirsizliği yok etmek için, kullandığımız ifadenin dinleyiciler tarafından doğru bir şekilde anlaşıldığından emin olmalıyız. Eğer bir belirsizlik olduğunu fark edersek, muhtemel tüm anlamları sıralayarak cümlenin gerçek anlamını açıklamaya çalışabiliriz. Belirsizliği yok etmeye yönelik olan bu süreç “belirsizliği giderme (disambiguation)” olarak adlandırılır. Belirsizlikten kaçınmak, doğal olarak, kesin ve net bir dille konuşmak istediğimiz zamanlara özeldir. Belirsizlik, edebî faaliyetler için arzulanan bir husus olabilir.

Müphemlik

Şayet bir terimin sınırları belirli değilse o terim müphemdir. Güneş batarken etraf kararmaya başlar, ancak etrafın aydınlıktan karanlığa geçtiği anın kesin bir sınırı yoktur. Bu nedenle “karanlık” ve “aydınlık” müphem kavramlardır.

“Uzunluk” kavramı da müphem bir kavramdır. Çünkü bir insanın uzun olup olmadığını söylemenin zor olduğu durumlar olabilir. Fakat buradaki kararsızlık, o kişinin boyu hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmamaktadır. O kişinin boyunun ne kadar olduğu tam olarak bilindiği halde, uzun olup olmadığına yine de karar verilemeyebilir. Bunun nedeni, uzunluk kavramının yeterince net olmayışıdır. Dilde kullanılan pek çok terim müphemdir. “dağ”, “zeki”, “ucuz” gibi.

Belirsizlik ile müphemlik arasındaki farkı ayırt etmemiz gerektiğine dikkat ediniz. Bir kelime, belirsiz olmadığı halde müphem olabilir veya belirsiz bir kelimenin farklı anlamları çok net olabilir.

Bir hususu kesin ve net bir dille ifade etmek istiyorsak müphemlikten kaçınmalıyız. Pek çok öğrenci şu şekilde soru sormayı sever:

- Bu dersle ilgili çok fazla ev ödevi olacak mı?
- Final sınavı zor olacak mı?

Fakat “zor” ve “çok fazla” gibi kelimeler müphemdir. Bu tür sorulara nasıl cevap verilmesi gerektiği de çok açık değildir. Müphem ifadeler, yıldız fallarına bakılırken de sıklıkla başvurulan bir husustur. Aşağıdaki cümleyi buna örnek gösterebiliriz:

- Bu hafta bir yön değişikliğine hazır olun. Çünkü ortaya bir şey çıkıyor.

Yön değişikliği ifadesiyle neyin kastedildiği açık olmadığından dolayı (belki de kaldırımda yürüyen birisinin yolunuzu kesmesi nedeniyle düzgün gidemiyorsunuzdur), insanlar karşılaştıkları herhangi bir olayı, öngörünün gerçekleştiğine dair bir “kanıt” olarak görebilirler. Aşağıdaki şu gereksiz öngörü de buna benzemektedir:

- Bu haber borsayı önemli oranda etkileyecek.

Eleştirel düşüncenin, her türlü müphemliği yok etmemizi gerektirdiğini söylemek hata olur. Müphem terimler, günlük hayatta faydalı olabilirler. Çünkü her zaman açık ve net olmak zorunda değildir. Ne kadar açık ve net olmamız gerektiği, duruma bağlıdır.

Eksik Anlam

Bir terimin açıklamış olduğu özellik ya da ilişkiler, açık ya da örtülü bir biçimde içerik tarafından açıklanması gereken daha ileri düzeyde niteliklere ihtiyaç duyuyorsa eksik anlamlıdır. “Faydalı”, “önemli”, “benzer” ve “daha güzel” gibi terimler bu gruba dâhildir. Pratikte bütün nesnelere sadece belirli yönleriyle önemli ve faydalıdır. Mesela, “Aşkın paradan daha önemli olup olmaması duruma göre değişir. Eğer açıklıktan ölecekse para sizin için daha önemli olur. Fakat eğer hayatınızı paylaşabileceğiniz birisini arıyorsanız o zaman aşk belki de sizin için daha önemlidir.

O halde, neden öyle olduğunu açıklamadıktan sonra bir şeyin faydalı ya da önemli olduğunu söylemek anlamsızdır. Aşağıda, anlamları eksik olan ifadeler için iki örnek verilmiştir:

“Bu yılki final sınavı, geçen senekinin benzeri mi olacak?”

- “Güzel olmak, iyi olmaya tercih edilir. Ancak... iyi olmak da çirkin olmaya tercih edilir.” – Oscar Wilde (1854-1900)

Yanlış Anlam

Yanlış anlam, kelimelerin anlam bütünlükleriyle uyumsuz bir şekilde kullanılması ya da belirgin bir işaret olmaksızın standart anlamlarından uzaklaşmasıdır.

Uygun olmayan duygusal ifadelerin kullanılması, yanlış anlam konusunda tipik bir örnektir. Dildeki ifadelerin çoğu sadece tanımlayıcı olmayıp aynı zamanda olumlu ya da

olumsuz çağrışımlar taşır. Kürtajın cinayete ilişkilendirilmesi ile ilgili örneği yeniden hatırlayalım. “Kürtaj, istenmeyen bir çocuğun katledilmesidir. Bu nedenle yasaklanmalıdır” diyen birisini düşünelim. Buradaki “katletme” ifadesi, böyle bir davranışın hatalı olduğu çağrışımı yapmaktadır. Çünkü katletme kelimesi, genellikle haklı olmayan bir öldürme olayı olarak anlaşılır. Kürtaj karşıtı bir tartışmada, kürtajın hatalı bir davranış olduğunun ispat edilmesi gerekirken, bu durum baştan kabul edilmektedir. Ancak, dikkatli olmayan ve bu ifadedeki olumsuz çağrışımı fark edemeyen bir kişi bu tartışmanın etkisinde kalabilir.

Somutlaştırma (Reification)

“Reify” kelimesi, şey anlamına gelen Latince “res” kelimesinden türemiştir. Reification ise, soyut bir olgu ya da düşünceyi somut bir nesneymiş gibi algılamaktır. Popüler bir televizyon programının “Gerçekler burada” şeklindeki sloganını buna örnek verebiliriz. “Gerçek” kelimesi bu cümlede, herhangi bir mekânda bulunabilen somut bir nesneymiş gibi kullanılmıştır. Hâlbuki “gerçeklik” soyut bir şeydir ve her hangi bir mekânda bulunamaz. Bundan dolayı yukarıdaki ifadede somutlaştırma vardır. Böyle bir ifade kullanıldığı zaman, neyin kastedildiğini elbette anlarız. “Bir şeyin gerçekliği” ile kastedilen şey, sıkı bir çalışma sonucunda o şey hakkında farkına varılan husustur. Bir başka örnek olarak, popüler bir ifade olan “Tarih adildir.” sözünü gösterebiliriz. Bir insan ya da bir hukuk sistemi adil veya adaletsiz olabilir; fakat adalet, tarihin geçmişte yaşanan olaylarla ilgili gerçekleri kişileştirebilecek bir özelliği değildir. Fakat yine de, bu sözü söyleyen kişinin ne demek istediğini tahmin edebiliriz. Belki de kastedilen şey, “İnsanlar, vakti gelince tartışılan bu konu hakkında doğru olanı bulacaktır” gibi bir şeydir.

Yukarıda vermiş olduğumuz iki örnek, somutlaştırmanın itiraz edilebilir olmaması gerektiğini göstermektedir. Somutlaştırma, dramatik vurguyu artırır ve genellikle şiir ve mecaz ifadelerde kullanılır. Ancak, eğer amacımız bir bilgiyi açık bir şekilde ifade etmekse o zaman somutlaştırmadan kaçınmalıyız. Somutlaştırma içeren bir ifade şayet anlamlı ve öğretici bir ifade içeriyorsa, somutlaştırma olmaksızın, daha yalın bir dil kullanılarak bu ifadenin daha açık bir şekilde ifade edilmesi mümkündür. Her ne kadar imkânsız olmasa da, bu anlamı ifade etmenin zor olduğu durumlar, orijinal ifadenin anlamının açık olmadığına dair güzel bir işarettir. O halde, genel bir ifadeyle söyleyecek olursak, dramatik bir vurgu yapmak istemediğiniz müddetçe somutlaştırmadan kaçınmanız gerekir. Fakat yine de somutlaştırma yapmak durumunda kalırsanız, bunu, aslında ne demek istediğinizin gerçekten farkında olarak yapın.

Sınıflandırma Hataları (Category mistakes)

Sınıflandırma hatası denilince; bir nesneye, mantıken sahip olamayacağı bir özelliğin atfedilmesi, ya da daha genel bir ifadeyle, o nesnenin, ait olmadığı bir sınıfa dâhil edilmesi

anlaşılır. Meşhur, “Renksiz yeşil düşünceler kızgın bir şekilde uyuyor”^{*} cümlesini ele alalım. Bu cümle, pek çok sınıflandırma hatası içermektedir. Çünkü yeşil düşüncelerin renksiz olduğu söylenemez ve düşünceler, uyuyan şeyler değildir. Birkaç yıl önce, Hong Kong Üniversitesi Öğrenci Hakları Cemiyeti (The HKU Student Law Society), “kanun biziz” şeklinde bir slogan geliştirdi. Bu cümlede bir sınıflandırma hatası vardır. Çünkü kanunlar, kural ve düzenlemelerdir. İnsanlar ise öyle değildir. Elbette bazen insanlar, patronun kendileri olduğunu ve kendileri ne isterse herkesin itaat etmesi gerektiğini ifade etmek üzere “kanun benim” derler. Fakat bu, modern demokratik toplumların merkezinde yer alan adalet ve hukuk kuralları anlayışına ters düşer. Hukuk öğrencilerinin, bu tür sloganların kullanılmaması gerektiğini bilmeleri gerekir.

6. Temel Mantıksal Kavramlar

Tutarlılık

İki (ya da daha fazla) önermenin, mantık olarak aynı anda doğru olmasının mümkün olmadığı durumlarda bu iki önerme tutarsız olur. Örneğin, “Dünya düzdür” ve “Dünya küre şeklindedir” önermeleri birbirleriyle tutarsızdır. Çünkü bir şey, aynı anda hem düz ve hem de küre şeklinde olamaz. Ancak, eğer kullanmış olduğunuz herhangi iki önermenin her ikisi de doğruysa, bunlar kesinlikle tutarlıdır.

Gereklilik

Eğer Y mantık olarak X’ten sonra geliyorsa X Y’yi gerektirir. Bir başka ifadeyle, eğer X doğru ise aynı zamanda Y’nin de doğru olması gerekir. Örneğin, “Ayaklanmada 30 kişi öldü” önermesi “Ayaklanmada yirmiden fazla kişi öldü” önermesini gerektirir, ama bunun tersini gerektirmez.

Eğer X Y’yi gerektiriyorsa ve biz de Y’nin yanlış olduğunu öğrenirsek, aynı zamanda X’in de yanlış olduğu sonucuna ulaşmamız gerekir. Ancak, eğer X, Y’yi gerektiriyorsa ve biz de X’in yanlış olduğunu öğrenirsek, bu durumda Y’nin de yanlış olduğu sonucuna varmamız gerekmez.

Eğer X Y’yi gerektiriyorsa, fakat Y X’i gerektirmiyorsa o zaman X’in Y’den daha güçlü (ya da Y’nin X’ten daha zayıf) bir önerme olduğunu söyleriz. Örneğin, “Bütün kuşlar uçabilir” önermesi “Çoğu kuşlar uçabilir” önermesinden ve bu önerme de “Bazı kuşlar uçabilir” önermesinden daha güçlüdür.

Daha güçlü olan önermenin hatalı olma ihtimali elbette daha yüksektir. Örneğin, X’i övmek istediğimizi fakat X’in en iyi olup olmadığından emin olamadığımızı düşünelim. Bu

---

^{*} Bu ifade Noam Chomsky tarafından, grameri düzgün fakat anlamı bozuk cümlelere örnek olarak verilmiştir. Çevirmen.

durumda “X en iyidir” yerine “X en iyilerden birisidir” şeklinde bir önerme kullanabiliriz. Böylece, eğer X'in en iyi olmadığı ortaya çıkarsa hatalı konuştuğumuz suçlamasından kurtuluruz.

Mantıksal Denklik

Eğer iki önerme birbirlerini zorunlu kılıyorsa bu iki önerme denktir. Mesela, “Herkes hasta” önermesi ile “Hasta olmayan kimse yok” önermeleri ve “Ucuz şeyler iyi değildir” önermesi ile “İyi şeyler ucuz olmaz” önermeleri birbirlerine denktir. Eğer iki önerme mantıksal denkliğe sahipse, o zaman her ikisinin de aynı gerçekliği ifade etmesi gerekir.

7. Tartışmalar (akıl yürütme)

Günlük kullanımda “Tartışma” kelimesi, genellikle iki ya da daha fazla taraf arasında cereyan eden şiddetli bir anlaşmazlığı ifade eder. Fakat mantık ve eleştirel düşünce alanlarında bu terim farklı bir anlam ifade etmektedir. Bu alanlarda tartışma denilince, bir dizi ifade anlaşılır ki bu ifadelerden bir tanesi diğerlerinin sonucu, diğerleri ise bu sonucun öncülleri ve varsayımlarıdır. Bir tartışmada bulunmak demek, sonucun kabul edilmesi için neden olarak bir dizi öncülün ileri sürülmesi demektir. Tartışmaları oluşturmak, tanımlamak ve değerlendirmek, eleştirel düşüncenin önemli bir parçasıdır.

Aşağıda, üç önermeden oluşan kısa bir *tartışma* örneği verilmiştir. İlk iki ifade öncüllerdir. Diğeri ise sonuçtur:

- Her ördek yüzebilir.
- Donald bir ördektir.
- Donald yüzebilir.

Günlük hayatta *tartışmalar*, öncüller ve sonuç sıralanarak bu kadar muntazam bir şekilde ifade edilmez. O halde onları nasıl belirleyebiliriz? Bununla ilgili olarak kolay mekanik kurallar yoktur ve biz genellikle öncülleri ve sonuçları belirleyebilmek için içeriğe bakmak zorunda kalırız. Fakat bazen, herhangi bir öncül ya da sonuç göstergesinin bulunması işimizi kolaylaştırır. Örneğin, bir insan bir açıklamada bulunur ve en sonunda da “bunun böyle olmasının nedeni...” Diye eklerse, bu durumda genellikle açıklanan ilk ifade sonuç olup daha sonra gelen ifadeler ilkini destekler mahiyettedir. “Buna karşın”, “diyelim ki” ve “çünkü” gibi kelimeler öncüllerden önce gelirler. “Bu nedenle”, “bu yüzden” ve “bunun sonucunda” gibi kelimeler ise sonuçlardan önce gelirler. Ancak bazen bir *tartışmanın* sonucu açıkça belirtilmiş olmayabilir. Sonucun etkili bir soru sorularak ifade edilmesi gibi:

- Böyle bir yozlaşmanın makul olabileceğini nasıl düşünebilirsin? Böyle bir şey ne doğru ve ne de meşrudur.

Bu tartışmayı aşağıdaki şekilde yeniden yapılandırmamız mümkündür:

- Yozlaşma doğru ve meşru değildir.
- O halde, yozlaşma kabul edilemez.

Güzel okuma yetenekleri, düzensiz olarak sunulan *tartışmaları* yeniden yapılandırılabilir; güzel yazma ve sunma yetenekleri ise *tartışmaları* açık ve sistematik bir şekilde sunabilme becerisi sağlar.

8. Doğruluk ve Geçerlilik

GEÇERLİ TARTIŞMA kavramı, eleştirel düşüncenin en önemli kavramlarından birisidir. Bu nedenle bu konuyu tam olarak anladığınızdan emin olun. Aslında, geçerli bir tartışma, öncüllerin sonucu gerektirdiği tartışmadır. Diğer bir ifadeyle, geçerli bir tartışma, eğer bütün öncüller doğruysa sonucun da doğal olarak doğru olduğu tartışmadır. Şu tartışma, geçerli bir tartışmadır:

- Barbie doksan yaşının üzerindedir. O halde Barbie'nin yaşı yirminin üzerindedir.

Açıkçası, eğer öncül doğruysa, sonucun hatalı olma ihtimali olmaz. Bu durumda tartışma gerçekten geçerli olur. Tartışmanın geçerliliğinin, öncülün aslında doğru olup olmamasına bağlı olmadığına dikkat ediniz. Barbie aslında on yaşında olsa bile tartışma yine de geçerlidir. Geçerlilik, sadece öncüllerin doğru olması durumunda sonucun da doğru olmasını gerektirir. Geçerlilik, sadece öncüllerle sonuç arasında mantıksal bir ilişkinin bulunmasına bağlı olup bunların gerçekte doğru olup olmamasına bağlı değildir. Geçerli bir tartışma hatalı öncüllere ve hatalı bir sonuca sahip olabilir. Yine, geçerli bir tartışma hatalı bir öncüle fakat doğru bir sonuca sahip olabilir. Barbie'nin otuz yaşında olması gibi.

Ancak, şu örnek geçerli bir tartışma olmayıp geçersizdir:

- Barbie, yirmi yaşının üzerindedir. O halde Barbie doksan yaşının üzerindedir.

Bu tartışma geçerli değildir. Çünkü öncülün doğru olup sonucun hatalı olması mümkündür. Barbie'nin otuz yaşında ya da seksen yaşında olması gibi. Bu örnekleri *tartışmanın* karşıt örnekleri olarak hatırlayınız. Aslında biz geçerli bir tartışmayı, muhtemel karşıt örnekleri olmayan tartışma olarak tanımlarız. Tartışmaları değerlendirme yeteneklerinizi geliştirmek için, karşıt örnekleri bulma yeteneğinizi geliştirmeniz gerekir. Karşıt örnekler geliştirebilmek, diğer insanları bir tartışmanın yanlış olduğuna ikna etmeye yardımcı olabilir.

Geçersiz bir tartışmanın, doğru öncüllere ve doğru bir sonuca sahip olabileceğine dikkat ediniz. Eğer Barbie doksan dokuz yaşında olması durumunda yukarıdaki geçersiz

tartışmayı buna örnek gösterebiliriz. Aralarında mantıksal bir bağ bulunmayan doğru öncüllerin ve doğru bir sonucun geçerlilik için yeterli olmayacağını hatırlayınız.

Doğrulukla geçerlilik arasında ayırım yaptığımızı dikkat ediniz. Önermeler (öncüller ve sonuç) doğru ya da yanlış olabilir. Fakat bunlar geçerli ya da geçersiz olmazlar. Tartışmalar ise geçerli ya da geçersiz olabilir. Fakat bunlar da asla doğru ya da yanlış olarak tanımlanamazlar.

Doğruluk

Geçerli bir tartışma ile ilgili bütün bildiğimiz, eğer öncüller doğru ise sonucun da doğru olduğudur. Fakat geçerlilik bize öncüllerin ya da sonucun doğru olup olmadığını söylemez. Eğer bir tartışma geçerliyse ve bütün öncüller de doğruysa o zaman bu tartışma DOĞRU bir tartışmadır. Elbette bu tanımlamadan, doğru bir *tartışmanın* aynı zamanda doğru bir sonuca da sahip olması gerektiği anlamı çıkar.

Bir münazarada, görüşümüzü desteklemek üzere doğru *tartışmalar* ortaya koyabilirsek bu çok güzel olur. Yani, *tartışmamızın* geçerli ve tüm öncüllerimizin doğru olduğunu göstermemiz gerekir. Görüşlerimize katılmayan kişinin ise, bütün öncüllerimizin veya *tartışmamızın* veyahut da her ikisinin yanlış ve geçersiz olduğunu göstermesi gerekir. Şayet eleştirel düşüncemizi geliştirmek istiyorsak, yapmamız gereken şey, bu rasyonel münazara metodunu takip etmemizdir.

Gizli Varsayımlar

İnsanların ileri sürdükleri tartışmalar, bazen gizli varsayımlar içerir. Örnek:

- Homoseksüellik yanlıştır. Çünkü doğal değildir.

Bu tartışma bu şekliyle geçerli değildir. Böyle bir *tartışmada* bulunan kişi, muhtemelen doğal olmayan şeylerin yanlış olduğu şeklinde zihninde gizli bir varsayım taşımaktadır. Bu tartışmanın geçerli olmasının tek yolu, bu varsayımın tartışmaya dâhil edilmesidir.

Bu yapıldıktan sonra, böyle bir şeyin gerçekten doğru olup olmadığını tartışabiliriz. Mesela “tabiata aykırı” çoğu şey, genellikle yanlış olarak kabul edilmez (mesela video oyunları oynamak, ameliyat olmak ve doğum kontrolü gibi). Bu örnekte de görüldüğü gibi, bir tartışmada gizli varsayımlara değinilmesi, ele alınan hususların açıklanması ve çözümlenmesine yardımcı olabilir.

Günlük hayatta ortaya koyduğumuz tartışmalar, genellikle önemli varsayımların açıkça ifade edilmediği tartışmalardır. Bu tür örtülü ya da gizli varsayımların belirlenmesi, eleştirel düşüncede önemli bir yer tutar. Bunu yapmanın yolu, bir tartışmayı geçerli hale getirebilmek için o tartışmaya hangi varsayımların eklenmesi gerektiğini görebilmekten geçer.

9. Geçerli Tartışma Örnekleri

Açıkçası, geçerli tartışmalar mantıksal çözümlenelerde çok önemli bir yer tutar. Çünkü eğer başlangıçta doğru varsayımları kullanır ve yeni sonuçlara ulaşmak için sadece geçerli tartışmaları kullanırsak, o zaman ulaştığımız sonuçlar da kesinlikle doğru olur. Peki, acaba bir tartışmanın geçerli olup olmadığını nasıl belirleyebiliriz? İşte burada formel mantık kuralları devreye girer. Belirli semboller kullanarak geçerli tartışma örneklerini tanımlayabilir ve bir tartışmanın geçerliliğini değerlendirme kurallarını formüleştirebiliriz. Aşağıda, geçerli tartışma örnekleri ile ilgili birkaç örnek sunulmuştur. Bu örnekleri iyice anladığınıza emin olunuz ve mantıksal çözümlenelerde bunları mutlaka kullanınız.

Vurgulama yöntemi (Modus ponens)

Aşağıdaki tartışmaları inceleyiniz:

- Eğer bu nesne bakırdan yapılmışsa elektrik geçirir. Bu nesne bakırdan yapılmıştır. O halde bu nesne elektrik geçirir.
- Eğer en büyük asal sayı yoksa o halde 510511 sayısı da en büyük asal sayı olmaz. En büyük asal sayı yoktur. O halde 510511 sayısı da en büyük asal sayı değildir.
- Eğer Lam bir Budist ise o halde domuz eti yememelidir. Lam bir Budist'tir. O halde Lam domuz eti yememelidir.

Bu üç tartışma elbette geçerlidir. Ayrıca, bu örneklerin birbirlerine çok fazla benzediğine muhtemelen dikkat etmişsinizdir. Bu örneklerin arasındaki ortak nokta, hepsinin de aynı cümle yapısı ya da şekline sahip oluşudur:

- Eğer P ise Q'dür. P'dir. O halde Q'dür.

Burada P ve Q harfleri hüküm harfleri olarak adlandırılır. Bunlar, önermeleri ifade veya temsil etmek için kullanılırlar. P ve Q'yü uygun cümlelerle değiştirerek, geçerli bu üç orijinal tartışmayı elde etmemiz mümkündür. Bu da, bu üç tartışmanın ortak bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Yine, bu yapıya sahip olan herhangi bir tartışmanın geçerli olduğunu önceden bileceğimiz için, bu yapı sayesinde herhangi bir tartışmanın geçerli olup olmadığını anlayabiliriz. Bu özel tartışma yapısı o kadar yaygın hale gelmiştir ki, kendisine isim bile verilmiştir. Bu özel yapının adı MODUS PONENS'tir.

Ancak, modus ponens yapısını aşağıda yer alan geçersiz! tartışma yapısı ile karıştırmayınız.

- Neticenin vurgulanması (Affirming the consequent) - Eğer P ise Q'dür. Q'dür. O halde P'dir.

Böyle bir tartışmada bulunmak yanlıştır –Bir mantıksal çözümleme hatasıdır. Bu hatalı mantıksal çözümleme şekline, neticenin vurgulanması (affirming the consequent) adı verilir.

- Eğer Jane Londra’da yaşıyorsa o halde Jane İngiltere’de yaşıyordur. Jane İngiltere’de yaşıyor. O halde Jane Londra’da yaşıyor.

- Eğer Bing alışverişe gitmişse o halde Daniel mutsuz olacaktır. Daniel mutsuz. O halde Bing alışverişe gitmiş.

Tartışmaların öncüllerinin doğru fakat sonuçların yanlış olduğu farklı örnekler bulmaya çalışınız. Bu örneklerde, tartışmaların geçerli olmadığı görülecektir.

Aşağıda diğer bazı geçerli tartışma örneklerine yer verilmiştir:

İnkâr etme yöntemi (Modus tollens)

- P ise Q’dür. Q değildir. O halde P değildir.

Buradaki “Q değildir” ifadesi, kısaca Q’nün inkâr edilmesi anlamına gelmektedir. Eğer Q “Bugün hava sıcak” anlamına geliyorsa, o zaman “Q değildir” ifadesi de “Mesele bugün havanın sıcak olması değildir” ya da “Bugün hava sıcak değil” şeklinde anlaşılabilir.

- Eğer Norah Jones bugün Hong Kong’a geliyor olsaydı, gazeteler bunu yazardı. Fakat gazetelerde böyle bir haber yok. O halde Norah Jones bugün Hong Kong’a gelmiyor.

Ancak, modus tollens yapısını aşağıda yer alan hatalı tartışma örneği ile karıştırmayınız:

- Öncekini inkâr etme (Denying the antecedent) –Eğer P ise o halde Q’dür. P değildir. O halde Q değildir.

- Eğer Elsie yetenekliyse önemli bir işe girecektir. Fakat Elsie yetenekli değil. O halde önemli bir işe giremeyecektir.

Kuramsal kıyas (Hypothetical syllogism)

- Eğer P ise Q’dür. Eğer Q ise R’dür. O halde, eğer P ise R’dür.

- Eğer Tanrı evreni yaratmışsa o halde evren mükemmeldir. Eğer evren mükemmel hiçbir kötülük olmayacaktır. O halde, eğer Tanrı evreni yaratmışsa hiçbir kötülük olmayacaktır.

Ayırıcı kıyas (Disjunctive syllogism)

- P ya da Q’dür. P değildir. O halde Q’dür; P ya da Q’dür. Q değildir. O halde P’dür.

- Hükümet, ya daha duyarlı eğitim reformlarını hayata geçirecek, ya da iyi okullara sadece zengin çocuklar gitmeye devam edecek. Hükümet duyarlı eğitim reformlarını hayata geçirmiyor. O halde iyi okullara sadece zengin çocuklar gitmeye devam edecek.

İkilem (Dilemma)

- P ya da Q'dür. Eğer P ise R'dir. Eğer Q ise S'dir. O halde, R'dir veya S'dir.
R ile S aynı olduğu zaman kullanabileceğimiz daha basit bir yapı vardır: P ya da Q'dür. Eğer P ise R'dir. Eğer Q ise R'dir. O halde R'dir.
- Ya vergi oranlarını artırırız. Ya da artırmayız. Eğer artırırız, insanlar mutsuz olur. Eğer artırmazsak insanlar yine mutsuz olacak (Çünkü hükümetin sosyal hizmetlere ayıracak yeterli parası yok). O halde insanlar her hâlükarda mutsuz olacak.

Mantıksızlaştırmak (Reductio ad Absurdum)

Buradaki Latince ifade kısaca “mantıksızlaştırmak” anlamına gelmektedir. Aşağıda bir S ifadesinin yanlış olduğunu ispat etmek için takip etmeniz gereken yol verilmiştir:

- Önce S'nin doğru olduğunu kabul edersiniz.
- S'nin doğru olduğu varsayımından hareket etmenin bir çelişkiye ya da yanlış veya anlamsız başka iddialara yol açtığını ispatlarsınız.
- S'nin hatalı olması gerektiği sonucuna varırsınız.

İki şey arasında kolay ilişki kuran insanlar, buradaki yapının diğer modus tollens yapılarından hiçbir farkı olmadığı fark etmiş olmalıdır. Mesela, diyelim ki birisi yaşam hakkının mutlak bir hak olduğunu ve sebebi ne olursa olsun bir cana kıymanın her zaman yanlış olduğunu savunuyor olsun. Şimdi bunu doğru olarak kabul edelim. O zaman nefis müdafaa amacıyla öldürmenin de yanlış olduğu sonucuna varmak zorunda kalırız. Fakat bu, kesinlikle doğru değildir. Eğer birisi sizin hayatınıza kastederse ve siz de canınızı kurtarmak için saldıran kişiyi öldürmek zorunda kalırsanız, bütün insanlar bunun kabul edilebilir bir şey olduğunu söyleyecektir. Bunun kabul edilebilir olduğu kanunda da belirtilmiştir. Birinci iddianın kabul edilemez bir neticeye ulaştırmasından dolayı, yaşam hakkının mutlak olmadığı sonucuna varmamız gerekir.

Diğer Örnekler

Mantıksal çözümler yaparak elde edilebilecek elbette daha pek çok geçerli tartışma örneği vardır. Bunlardan bazıları zikredilmeye gerek duyulmayacak kadar açıktır. Örneğin,

- P ve Q'dür. O halde Q'dür.

Burada yer alan örneklerin her birini ayrı ayrı hatırlayamamanız gayet normaldir. Burada önemli olan, günlük hayatta bu örneklerle karşılaştığınız zaman onları tanıyabilmeniz ve bu örneklerle ilgili misaller getirebilmenizdir.

10. Sebep sonuç ilişkisi (causation)

Sebep sonuç ilişkisi hakkında belki de hatırlanması gereken en önemli şey, korelasyon (bağıntı) ile karıştırılmaması gerektiği hususudur.

A olayının B olayı ile pozitif korelasyona sahip olduğunu düşünelim. Bu durumda yapılan en yaygın hatalardan birisi, “O halde B'nin nedeni A'dır” şeklinde doğrudan sonuca ulaşmaktır. Böyle bir çıkarımda bulunmadan önce elenmesi gereken başka ihtimaller bulunduğundan dolayı bu çıkarım erken bir çıkarım olur.

Sebep sonuç ilişkisinde sıralama terstir

Diyelim ki, elektronik günlükler ve bilgisayarda adres kaydı tutmanın hafıza üzerinde olumsuz etkisi olduğunu öğrenmiş olalım. Bu durumda, hafızadaki gerilemenin bilgisayarlara fazla güvenmekten kaynaklandığını düşünmemiz doğaldır. Fakat bunun tam tersini düşünmemiz de mümkündür. Belki de (genetik ya da başka nedenlerden dolayı) hafızası iyi olmayan insanlar bu tür cihazlara güvendiği için böyle bir bağıntı (korelasyon) vardır.

Bağıntılı olaylar ortak bir nedene sahiptir

Diyelim ki bir araştırma, daha sık seks yapan evli çiftlerde boşanma oranlarının azaldığını gösterebilir. O zaman boşanmaktan kaçınmak için bir insanın daha fazla seks mi yapması gerekir? Böyle bir sonuca ulaşmadan önce, bağıntı kurulan olaylar arasında ortak bir neden olabileceği ihtimalini dikkate almalıyız. Yukarıdaki örnekte yer alan bağıntının kurulma nedeni, belki de sadece eğer iki kişi birbirlerini seviyorsa onların seks yapma ihtimalinin kuvvetli, ayrılma ihtimalinin ise zayıf olmasıdır. O halde, burada olaylar arasında kurulan bağıntının altında yatan ortak neden sevgidir. Sadece daha fazla seks yapmak boşanma ihtimalini azaltmayabilir. Hatta belki de ters etki bile yapabilir!

Bağıntı (korelasyon) bir tesadüftür

Eğer bir korelasyon çok güçlüyse ve sık sık tekrarlanıyorsa sebep sonuç ilişkisi kurulması için delil teşkil eder. Borsada zarar ettiğim sadece iki günün kara cumaya rast gelmesi, bu günlerde bir hayaletin işbaşında olduğu sonucunu garanti etmez. Yine, bir Çin ilacını her kullandığında hazımsızlık rahatsızlığı düzelen bir kişi hemen ilacın kendisine iyi geldiği sonucuna ulaşmamalıdır. Belki de onun rahatsızlığı görece olarak çok basit bir rahatsızlık olduğundan dolayı ilacı alınca hemen düzeliyordur. O halde görülen gelişmeler sadece bir tesadüf olup ilacın faydalı olduğunu garanti etmez. İlacın gerçekten faydalı olup

olmadığını anlamak için, ilacı kullanmadığı zaman neler olduğunu ve ilacı farklı miktarlarda kullandığında farklı etkilere yol açıp açmadığını da test etmelidir.

11. Ahlâkîlik

Ahlâkîlik, neyin doğru veya neyin yanlış olduğu, neyin yapılıp neyin yapılmaması gerektiği ve hangi hak ve ödevlerimizin bulunduğu hususundaki değerlendirmelerdir. Aslında ahlâkîlik sadece tanımlayıcı (descriptive) olmayıp aynı zamanda kural koyucudur (normative). Tanımlayıcı ifadeler herhangi bir yargı ifadesi taşımayan durumları tanımlar. “Senin burnun kulağından daha uzun” ifadesi tanımlayıcı (deskriptif) bir ifadedir. Bu ifadede “iyi” ya da “kötü” gibi bir yargı ifadesi bulunmamaktadır. Ancak, aşağıda yer alan ifadeler kural koyucu (normatif) ifadelerdir:

- Demokratik bir toplum, adalete aykırı kanunları hayata geçirmemelidir.
- Sadece özel durumlarda kürtaja izin verilebilir.
- Homoseksüellere karşı ayrımcılık yapmamalıyız.

Ahlâkî inançlar konusundaki tanımlayıcı ifadelerin kendi içlerinde kural koyucu (normatif) olmadıklarına dikkat ediniz. “Peter, kürtajın yanlış bir şey olduğunu düşünüyor.” İfadesi, Peter’in inançları konusunda yapılmış tanımlayıcı bir ifadedir. Burada Peter’in doğru ya da yanlış düşündüğüyle ilgili bir değerlendirme yoktur. Öyleyse bu ifade normatif bir ifade değildir.

Tanımlayıcı ifadeler herhangi bir ahlâkî değerlendirme taşımadıklarından dolayı, normatif bir sonuca ulaşmak için sadece tanımlayıcı varsayımlara dayanan tartışmalara karşı dikkatli olmamız gerekir. Doğal olmadığından dolayı, klonlamanın yanlış bir şey olduğu şeklindeki bir tartışmayı buna örnek gösterebiliriz. “Doğal olmayan” ifadesinin neleri kapsadığı çok açık değildir. Fakat şayet tabiatta doğal olarak meydana gelip gelmeme ile ilgiliyse, o zaman bir şeyin doğal olması veya olmaması ile ilgili bir ifade tanımlayıcı bir ifade olur. Tanımlayıcı ifadeler ise kendi kendilerine normatif neticelere sahip olamazlar. Bunun olabilmesi için ifadenin sonuna “doğal olmayan şeyler yanlıştır” şeklinde normatif bir varsayım eklenmesi gerekir.

Aynı şekilde insanların çoğu; bencil olmak zorunda olduğumuzu, hayvanların yiyecek olarak kullanılabileceğini, ya da evrim sonucunda sadece en iyilerin yaşamlarını sürdürebileceğini tartışırlar. Bu tartışmalarda yine tanımlayıcı ifadelerden yola çıkılarak doğrudan normatif sonuçlara ulaşılmıştır. Bir şeyin sadece çok fazla sayıda gerçekleşmiş olması onun yapılması gerektiği anlamına gelmez. Bazı hayvanlar, zayıf ve yaşlı olanlarını öldürür ya da onları ölüme terk ederler. Fakat bu durum, bizim de aynı şeyleri yapmamızı gerektirmez. Normatif bir sonuca ulaşmak istiyorsanız, değerler hakkında varsayımlarda

bulunmanız ya da neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu ifade etmeniz gerekir. Sadece tanımlayıcı ifadelere başvurarak normatif sonuçlara ulaşmaya çalışmak yanlıştır. Bu yanlış, Tabîi Safsata (The Naturalistic Fallacy) olarak bilinir.

12. Safsatalar

Safsatalar, gerçek hataların aksine mantıksal çözümleme hatalarıdır. Bir odada yirmi bir kişi olduğu halde eğer yirmi kişi sayacak olursam, o zaman gerçek bir hata yapmış olurum. Öte yandan, eğer yuvarlak karelerin bulunduğuna inanacak olursam bu sefer de tutarsız bir şeye inanmış olurum. İşte bu, bir mantıksal çözümleme hatasıdır ve bir safsatadır. Çünkü doğru bir mantıksal çözümleme yapmış olsaydım, tutarsız bir şeye inanmamam gerekirdi.

Açık konuşmak gerekirse, safsataları dörde ayırabiliriz:

- Tutarsızlık safsataları (Fallacies of inconsistency), tutarsız ya da kendi kendini yalanlayan bir şeyin ileri sürüldüğü ya da kabul edildiği vakalardır. Yuvarlak karelerin varlığına inanmak gibi.
- Diğer bir safsata çeşidi, Uygunsuz önkabul safsatasıdır (Fallacy of inappropriate presuppositions). Bunlar, konuşmanın içeriği ile ilgili kabul edilmesi mümkün olmayan varsayımlarda bulunduğumuz durumlardır. İnsan tabiatının iyi mi yoksa kötü mü olduğunu sormak, insanın bir tabiatı olduğunu ve bu tabiatın iyi ya da kötü olabileceğini önceden kabul etmek demektir. Fakat bu varsayımlar doğru olmayabilir ve eğer bu varsayımları haklı çıkaracak yeterli deliller sunulmazsa o zaman bu soru uygun bir soru olmayabilir.
- Alâkasız sonuç safsataları (Fallacies of relevance), bir neticeyi savunmak üzere alâkasız bir varsayımın ileri sürüldüğü safsatalardır. Mesela, diyelim ki bir dersten başarısız olan bir öğrencinin “aksi takdirde iyi bir iş bulamam” diyerek hocasından kendisine geçer not vermesini istemesi gibi. Bu durum alakasız sonuç safsatasına örnektir. Çünkü notlar sadece öğrencilerin başarılarına göre verilir.
- Yetersiz delil safsatası (Fallacies of insufficiency) ise, bir sonucu destekleyen delillerin yetersiz ya da zayıf olması durumudur. Tabîi safsataları buna örnek gösterebiliriz.

13. GELECEKTE

Eleştirel düşünce yeteneklerimizi geliştirmek için neler yapmamız gerekir? Eleştirel düşünce bir yetenektir. Tıpkı diğer pek çok yeteneğin geliştirilmesinde olduğu gibi, eleştirel düşüncenin öğrenilmesinde de üç etmen vardır: Teori, uygulama ve davranış haline getirme.

Öncelikle, eleştirel düşüncenin temel kurallarını öğrenmemiz gerekir. Bazı temel mantık kurallarını öğrenmek gibi. Yine, insanların genellikle yapmış olduğu safsataların neler olduğunu öğrenerek bunlardan kaçınmamız gerekir. Eleştirel düşüncenin bazı temel kuralları bu kitapçıkta özetlenmiştir. Ancak, sadece doğru ve yanlış mantıksal çözümleri birbirinden ayırt edebilmek yeterli değildir. Bir insan iyi bir tenis oyununun nasıl oynanacağı ile ilgili kuralları bildiği halde gerçek bir oyunda bu kuralları uygulayamayabilir. Eleştirel düşünce yeteneklerimizi geliştirmek için, öğrendiğimiz mantıksal çözümler kurallarını özümsememiz ve bu kuralları günlük hayatta uygulama yeteneklerimizi de geliştirmemiz gerekir. Devamlı uygulama yapmanın faydalı olabilmesi için de insanın doğru bir motivasyon ve tutuma sahip olması gerekir. Bağımsız düşünmeyi sevmeyen, itiraz etmekten hoşlanmayan ve kendisine sunulan bilgiyle yetinen öğrenciler düşüncelerini geliştiremezler. İnsanın, düşüncelerini geliştirebilmesi için, inanç ve davranışlardaki mantıksal çözümler hatalarını bulabilmenin ne kadar önemli olduğunu bilmesi gerekir. Yine insan, tartışmalara katılmayı arzulamalı, yaptığı hataları kabul etmeli, eski alışkanlıklardan kurtulmalı ve karmaşık dil yapılarının ve soyut kavramları üstesinden gelebilmelidir.

Bu kitapçıkta, eleştirel düşüncenin sadece küçük bir bölümüne değinilmiştir. Eğer daha fazlasını öğrenmek istiyorsanız, aşağıdaki kitap ve kaynaklara müracaat edebilirsiniz.

- Patrick Hurley (2003) *A Concise Introduction to Logic* 8th edition Wadsworth.
- Anthony Weston (2001) *A Rulebook for Arguments* 3rd edition Hackett.
- <http://www.philosophy.unimelb.edu.au/reason/critical/> - “Tim van Gelder’s critical thinking on the web”, a directory of online resources related to critical thinking.
- <http://philosophy.hku.hk/think> - “Critical thinking web”, a web site with online tutorials and exercises on critical thinking and creative thinking skills.